

Begrensd contact

De relatie tussen ruimtelijke segregatie van allochtonen en de mate van contact met autochtonen

Wenda van der Laan Bouma-Doff¹

Summary

Restricted contact. Residential segregation of ethnic minorities and their interaction with indigenous people

In the present debate on the effects of spatial segregation, the existence of ethnically segregated neighbourhoods is considered to be an obstacle for the integration of immigrants into Dutch society. This point of view is known as the isolation-thesis. In this article we tested the first step in this theory: the hypothesis that residential segregation decreases contact of ethnic minorities with native inhabitants. Our main conclusion is that there is indeed a strong negative relationship between the degree of residential segregation (the statistical opportunity to meet indigenous people) and the actual contact with indigenous people.

1. Inleiding

Het debat over ruimtelijke segregatie van allochtone bevolkingsgroepen wordt gekenmerkt door vrees voor de negatieve gevolgen van 'zwarte' wijken ofwel concentratiewijken. Zowel in de politiek als in de publieke opinie bestaat de overtuiging dat het geconcentreerd wonen van allochtonen ongunstig is voor hun integratie in de Nederlandse samenleving. De angst voor zulke *concentratie-effecten* wordt mede gevoed door de beeldvorming rond 'Amerikaanse toestanden'. De sterke ruimtelijke concentratie van vooral Afro-Amerikanen heeft in de Verenigde Staten geleid tot het ontstaan van getto's. Deze gesegregeerde woongebieden vormen een belemmering voor de maatschappelijke kansen van hun bewoners en kennen een hoge mate van werkloosheid en criminaliteit (Wilson, 1987).

In de Nederlandse context rijst de vraag welke gevolgen ruimtelijke segregatie van bevolkingsgroepen heeft voor de sociale mobiliteit van allochtonen en hun sociaal-culturele integratie in de Nederlandse samenleving. Hoewel deze vraag tot op heden nog grotendeels onbeantwoord is gebleven, wordt beleid vormgegeven op grond van de aanname dat het wonen in een

concentratiewijk bijdraagt tot een verminderde integratie van allochtonen. Dit komt onder meer tot uitdrukking in het streven naar 'sociale' menging van wijken: de spreiding van sociale groepen door middel van gedifferentieerde woningbouw. Het debat over actieve spreiding van allochtonen is slechts een volgend stadium in de toepassing van de beleidstheorie dat gemengde wijken gunstige effecten kennen, en concentratiewijken ongunstige effecten.

Gebrek aan contact met autochtonen wordt genoemd als belangrijkste oorzaak dat het wonen in concentratiewijken negatieve gevolgen heeft voor de allochtonen die in deze wijken wonen. In dit artikel staat de vraag centraal of ruimtelijke isolatie van allochtonen werkelijk samenhangt met de mate van contact met autochtonen.

2. Isolatiethese

Ruimtelijke segregatie biedt migranten de mogelijkheid om de eigen taal in stand te houden en zich ook in culturele zin af te schermen van de ontvangende samenleving. Allochtonen die zich ruimtelijk afzonderen, zouden als gevolg daarvan de 'Nederlandse' normen en waarden niet overnemen. Door maatschappelijke achterstand en ongunstige vooruitzichten op verbetering van de sociale positie, zou zich binnen concentratiewijken een *culture of poverty* kunnen ontwikkelen, waardoor bewoners van concentratiewijken zich onttrekken aan de *mainstream society* en zich louter richten op de eigen groep (Lewis, 1969). Deze cultuur impliceert negatieve effecten op de mogelijkheden en ambities van bewoners van zulke wijken. Zij zouden zich in mindere mate oriënteren op opleiding en werk, voor zichzelf en voor hun kinderen. Op deze manier wordt de achterstand overgedragen op volgende generaties en bestaat het gevaar van de vorming van een onderklasse (Wilson, 1987). Ruimtelijke segregatie van allochtonen heeft op deze wijze effect op verschillende aspecten van integratie: omdat allochtonen geïsoleerd wonen, komen zij minder in contact met autochtonen, leren zij de Nederlandse taal onvoldoende beheersen en gaan zij niet op in de ontvangende samenleving, zowel wat betreft de structurele integratie (opleiding en werk) als wat betreft de culturele integratie (acculturatie). Deze lijn van redeneren kan worden samengevat als de *isolatiethese* (vgl. Belier, Martens, Roelandt & Veenman die spreken over de these van sociaal isolement, 1994), waarbij ervan wordt uitgegaan dat ruimtelijke afzondering gepaard gaat met maatschappelijke afzondering.

Dit artikel bevat een toetsing van (een deel van) de isolatiethese. Omdat het contact met autochtonen een cruciale rol speelt binnen deze these, zal worden nagegaan of er samenhang bestaat tussen ruimtelijke segregatie van allochtonen en het contact met autochtonen. Eerst bespreken we een aantal kanttekeningen bij deze theorie. Een eerste argument tegen deze lijn van redeneren is dat het vraagstuk rond ruimtelijke concentratie en segregatie van allochtonen wordt overtrokken. Zo stellen sommige onderzoekers dat er te snel wordt aangenomen dat we in ons land te maken hebben met een hoge mate van segregatie en dat concentratie van bepaalde bevolkingsgroepen automatisch tot problemen leidt (Van Kempen, Hooimeijer, Bolt, Burgers, Musterd, Ostendorf & Snel, 2000; Musterd, 1996). Veel beleid is gebaseerd op een in Europa nog weinig getoetste veronderstelling dat ruimtelijke scheiding van de bevolking onder

alle omstandigheden de integratie van migranten in de samenleving negatief beïnvloedt. Er wordt teveel waarde gehecht aan Amerikaanse ervaringen met getto's. De overtuiging is dat de Nederlandse context zo anders is dat vergelijking met de Amerikaanse situatie onmogelijk is en feitelijk onjuist.

Dit argument lijkt echter niet helemaal op te gaan. De ruimtelijke segregatie van allochtonen is in vergelijking met de Verenigde Staten misschien niet hoog, maar dat wil niet zeggen dat er geen effecten uitgaan van etnische concentraties. Hoewel de tot nu toe gevonden verbanden tussen segregatie en integratie in Nederland zwak zijn, zijn er wel degelijk aanwijzingen dat ook in Nederland het wonen in concentratiewijken de integratie van allochtonen belemmert (Belier e.a., 1994; Tesser, Van Praag, Van Dugteren, Herweijer & Van der Wouden, 1995; Uunk, 2002). Ook Nederland kent wijken waar meer dan 80 procent van de bevolking een niet-westerse afkomst heeft. Bovendien neemt het aantal concentratiewijken de laatste jaren alleen maar toe (Uunk, 2002). De vinger aan de pols houden door middel van gedegen onderzoek naar de effecten van ruimtelijke segregatie is dus geen overbodige luxe.

Een tweede argument tegen de isolatiethese is dat binnen deze theorie de betekenis van de buurt danig wordt overschat. Het belang van de woonomgeving is in de loop van de tijd immers afgenomen. Omdat de leefwereld steeds minder vanzelfsprekend wordt gedeeld met omwonenden, zien velen de buurt niet als integratiekader (Van Kempen, 1999). Dat concentratiewijken minder contactmogelijkheden zouden bieden is daarom minder relevant, omdat integratie doorgaans niet op buurniveau plaatsvindt (Blokland-Potters, 1998; Van Kempen e.a., 2000). Dat allochtonen op basis van de bevolkingssamenstelling van de wijk minder kans hebben op contact met autochtonen, zou dus geen invloed behoeven te hebben op het feitelijke contact met autochtonen. Andersom geldt hetzelfde: ook al woont iemand in een wijk waar veel autochtonen wonen, dan wil dit niet zeggen dat hij of zij ook daadwerkelijk meer contact met hen heeft.

Hoewel de betekenis van de buurt voor velen is afgenomen, kunnen ook bij deze tweede kanttekening tegenargumenten worden bedacht. Het is namelijk bekend dat voor lager opgeleiden en armere huishoudens de woonomgeving wel degelijk van betekenis is. Deze categorieën bewoners onderhouden gemiddeld meer contacten binnen de buurt (Musterd & Goethals, 1999). Aangezien allochtonen in beide categorieën oververtegenwoordigd zijn, is de verwachting reëel dat voor hen de buurt van groter belang is dan voor autochtonen.

Een derde – meer algemene – opmerking bij de theorievorming rond ruimtelijke segregatie is dat doorgaans wordt uitgegaan van de vooronderstelling dat allochtonen zelf kiezen voor isolatie en afzondering. Uit onderzoek is evenwel bekend dat het veeleer de beperkte mogelijkheden zijn dan de eigen woonwensen en woonaspiraties die ertoe leiden dat allochtonen ruimtelijk geconcentreerd wonen (Bolt, 2001; Uunk & Dominguez Martinez, 2002). Bovendien zijn het vooral de verhuisbewegingen van autochtonen (selectieve migratie) die de huidige segregatiepatronen veroorzaken. Van gewilde segregatie van de kant van allochtonen lijkt niet direct sprake te zijn. Voor problemen rondom concentratiewijken kunnen we daarom niet zonder meer met de vinger naar allochtone bevolkingsgroepen wijzen. In het beleid dat beleidsmakers voor ogen hebben, zou dit aspect dan ook meer aandacht verdienen.

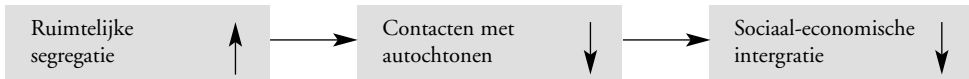
Een recente studie laat zien dat de vier klassieke groepen allochtonen (Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen/Arubanen) en de groep overige niet-westerse allochtonen onevenredig gehuisvest zijn in concentratiewijken. Anders dan op grond van demografische, sociaal-economische en geografische kenmerken verwacht mocht worden, woont (per groep variërend) 30 tot 50 procent van hen in een concentratiewijk. Zouden voor allochtonen dezelfde effecten van de genoemde kenmerken gelden als voor autochtonen, dan zou dit aandeel voor iedere groep op ongeveer 20 procent liggen (Van der Laan Bouma-Doff, in druk). Naast structurele kenmerken zijn het waarschijnlijk institutionele en etnisch-specifieke factoren die van invloed zijn op ruimtelijke segregatie. Het is daarbij aannemelijk dat de sociale netwerken in concentratiewijken van betekenis zijn bij de huisvesting in deze wijken. Op deze wijze kan ruimtelijke segregatie zowel de oorzaak als het gevolg zijn van de mate van contact met autochtonen.

Hiermee zijn we aangekomen bij een vierde en laatste kanttekening bij de isolatiethese, en wel bij de gedachte dat concentratiewijken ook voordelen kunnen bieden voor allochtonen. Zo beschouwen Portes en Rumbaut (1990) de ruimtelijke concentratie van allochtonen als een voorwaarde voor economische en politieke emancipatie. Concentratiewijken kunnen voordelen bieden als het gaat om de bloei van etnisch ondernemerschap en het ontstaan van etnische niches (Kloosterman & Van der Leun, 1999; Waldinger 1996). Naast dit economische kapitaal leveren concentratiewijken tevens sociaal kapitaal in de vorm van informele steun van familie en andere landgenoten. De concentratiewijk fungeert, zeker voor nieuwkomers, als sociaal vangnet (Snel & Burgers, 2000). Door de ontwikkeling van etnische netwerken, 'kan de ruimtelijk geconcentreerde allochtone gemeenschap fungeren als uitvalbasis, van waaruit een volwaardige participatie in de omringende samenleving tot stand komt' (Belier e.a., 1994, p.150). Deze visie op ruimtelijke segregatie kan worden aangeduid als de emancipatiethese of de these van *embeddedness* (Bolt, Burgers & Van Kempen, 1998).

In hoeverre etnische netwerken (in concentratiewijken) bijdragen aan de integratie van allochtonen in de Nederlandse samenleving is echter nog de vraag. We komen dan bij een belangrijk onderscheid dat in de literatuur over sociaal kapitaal wordt gemaakt, namelijk het bestaan van open en gesloten netwerken en de daaraan gerelateerde sterke en zwakke bindingen die mensen eraan ontlene (Gelauff, 2003). Granovetter (1974) heeft gewezen op de betekenis van zwakke bindingen bij het vinden van een baan. Dergelijke zwakke bindingen stellen individuen namelijk in staat om 'een kijkje te nemen' buiten het eigen directe netwerk, wat waardevolle informatie kan opleveren uit andere sociale kringen dan die waartoe zij behoren (Veenman, 2003). Allochtonen maken vaak deel uit van gesloten netwerken: ongeveer eenderde van de Turken en de Marokkanen en iets meer dan tien procent van de Surinamers en Antillianen hebben in de vrije tijd nooit contact met autochtonen (Groeneveld & Weijers-Martens, 2003). Dit gegeven is van belang omdat de kans dat allochtonen via autochtone contacten toegang hebben tot informatie en diensten die de sociale mobiliteit bevorderen, groter is dan via contacten binnen de eigen etnische groep (Veenman, 2003). Vanuit de sociaal-kapitaaltheorie bezien zijn 'de contacten die bewoners van concentratiewijken onderhouden van groot belang, omdat – om met Granovetter te spreken – de zwakke bindingen die zo belangrijk zijn voor het bieden

van informatie over kansen op de arbeidsmarkt, in deze buurten ontbreken' (Bolt e.a., 1998, p.86, *vertaling WLB*). Deze theorie weerspiegelt in feite het tweede deel van de isolatiethese, namelijk dat een mindere mate van contact met autochtonen samengaat met een geringere mate van integratie van allochtonen (zie figuur 1).

Figuur 1: De relatie tussen ruimtelijke segregatie, contact met autochtonen en sociaal-economische integratie

In Nederlands onderzoek is weinig aandacht besteed aan de isolatiethese, hoewel een redelijk lange traditie bestaat van onderzoek naar concentratie en segregatie. Belangstelling daarvoor ontstaat wanneer duidelijk wordt dat de 'gastarbeiders' in ons land blijven in plaats van teruggaan naar het land van herkomst. Een eerste ons bekende uitgebreide analyse komt van de hand van Mik (1987). De auteur vindt in zijn Rotterdamse casus geen samenhang tussen ruimtelijke segregatie en integratie. In latere kwantitatieve studies zijn er wel verbanden gevonden tussen het wonen in een concentratiewijk en een verminderd contact tussen allochtonen en autochtonen (Belier e.a., 1994; Reinsch, 1998; Tesser e.a., 1995). Verder komt uit een kwalitatieve studie van Veenman (1996) naar voren dat allochtone jongeren in concentratiewijken meer problemen ondervinden met het benutten van hulpbronnen en vaardigheden dan autochtone leeftijdgenoten in dezelfde leef- en woonomgeving. Het 'opgesloten' zitten in sociale netwerken komt daarbij als integratiebelemmerende factor naar voren. Deze lager opgeleide jongeren hebben een tekort aan informatie of ondersteuning, wat toegang tot meer gekwalificeerde delen van de arbeidsmarkt belemmert.

Nieuwe analyses op dit vlak zijn interessant en relevant omdat wel gevreesd wordt dat door de toename van concentratie de trend van afnemende interetnische contacten zich verder zal doorzetten (Distelbrink & Pels, 2002). Na een gestage toename in de contacten met autochtonen in de afgelopen tien jaar, is recentelijk namelijk een lichte daling te bespeuren (Dagevos, 2001; Martens & Weijers, 2000). Wellicht vormt de toegenomen ruimtelijke concentratie hiervoor een verklaring, omdat juist in de grote steden allochtonen minder contact met autochtonen hebben (Martens & Weijers, 2000). De nieuwste editie van de survey Sociale Positie en Voorzieningsgebruik Allochtonen (SPVA-2002) van het Instituut voor Sociologisch-Economisch Onderzoek (ISEO) en het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) biedt ruime mogelijkheden om het onderzoek in deze richting uit te breiden.

3. Hypothesen

Om het zelfstandige buurteffect bij de mate van contact met autochtonen te isoleren gaan we allereerst na voor welke relevante achtergrondkenmerken gecontroleerd moet worden. In ons

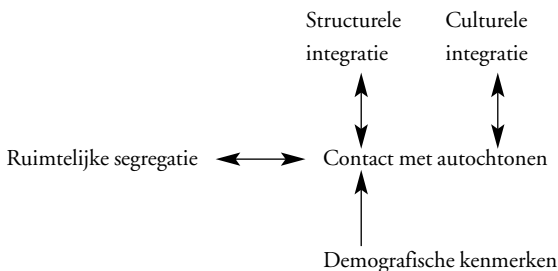
model gaan we ervan uit dat er een verband bestaat tussen ruimtelijke segregatie en het contact met autochtonen, en tevens dat dit laatste samenhang vertoont met de mate van structurele en culturele integratie. De structurele dimensie van integratie bevat de zogenoemde *human capital*-variabelen opleiding, werk en taalvaardigheid, en verwijst naar het formele participatieaspect van integratie, terwijl contact met autochtonen een onderdeel is van de informele participatie. De verwachting is dat naarmate de structurele integratie hoger is, ook het contact met autochtonen hoger is. Naargelang allochtonen hoger opgeleid zijn, hebben zij meer contact met autochtonen (Dagevos, 2001; Dagevos, Gijsberts & Van Praag, 2003; Weijters & Scheepers, 2003) en andersom zou kunnen gelden dat het contact met autochtonen het opleidingsniveau van allochtonen beïnvloedt. Eenzelfde redenering gaat op voor het hebben van werk. De beheersing van de taal van de ontvangende samenleving is een belangrijke voorwaarde voor integratie (Gordon, 1964). Ook het contact met autochtonen is niet goed mogelijk zonder dat men de Nederlandse taal machtig is en andersom kan het contact met autochtonen bijdragen tot een betere beheersing van het Nederlands.

De culturele dimensie van integratie verwijst naar het houdingsaspect van integratie. Het gaat hier om de mate waarin allochtonen de waarden en normen van de ontvangende samenleving overnemen (acculturatie), en ‘moderne’ opvattingen met betrekking tot gezins- en gezagsverhoudingen, emancipatie en religiositeit aanhangen. Ook tussen culturele oriëntatie en het contact met autochtonen bestaat een positief verband (Odé, 2002).

Tot slot wordt er in het model van uitgegaan dat een deel van het contact met autochtonen te herleiden is tot demografische achtergrondkenmerken. Allereerst is daarbij de gedachte dat jongeren meer contact onderhouden met autochtonen dan ouderen (Dagevos, 2001). Verder kan op grond van de assimilatietheorie worden verwacht dat tweede-generatie-allochtonen meer contact hebben met autochtonen dan eerste-generatie-allochtonen (Zhou, 1997). Als derde demografisch kenmerk is geslacht in de analyse opgenomen. We verwachten dat allochtone vrouwen minder contact hebben met autochtonen dan allochtone mannen (Weijters & Scheepers, 2003).

De kernhypothese luidt dat, gecontroleerd voor demografische kenmerken en de mate van structurele en culturele integratie, er een negatief verband bestaat tussen ruimtelijke segregatie en het contact met autochtonen.

Figuur 2: Schematische weergave van het model

4. Ruimtelijke segregatie: stand van zaken

Ruimtelijke segregatie is een multi-dimensioneel fenomeen. In een overzichtartikel noemen Massey en Denton (1988) vijf dimensies van residentiële segregatie: *evenness* (de mate waarin bevolkingsgroepen (on)evenredig over de wijken in een stad zijn gehuisvest), *exposure* (de mate van potentieel contact tussen bevolkingsgroepen), *concentration* (de relatieve ruimte die allochtonen in een stad innemen), *centralization* (de mate waarin allochtonen zijn gehuisvest nabij het centrum van een stedelijk gebied) en *clustering* (de mate waarin de wijken waarin allochtonen wonen bijeen liggen). In dit artikel staat de tweede dimensie centraal (*exposure*). Er wordt bewust niet gekozen voor de eerste (*evenness* ofwel de segregatie- of dissimilariteitsindex), hoewel dit in veel Nederlands onderzoek wel gebruikelijk is. Deze index houdt namelijk onvoldoende rekening met de omvang van de allochtone groepering(en). Allochtonen kunnen gelijkmatig verdeeld zijn over de stad, maar tegelijkertijd in hoge mate geïsoleerd wonen wanneer zij een relatief groot aandeel van de stadsbevolking uitmaken, iets wat in Nederlandse grote steden steeds meer het geval is. De segregatie-index laat in dit voorbeeld een lage waarde zien (vanwege de gelijkmatige verdeling), terwijl de ruimtelijke afzondering van allochtonen ten opzichte van autochtonen hoog is. Om deze reden wordt in dit artikel gekeken naar de mate van *exposure* ofwel de mate van potentieel contact: de mogelijkheid dat leden van minderheidsgroepen (allochtonen) en die van meerderheidsgroepen (autochtonen) met elkaar in aanraking komen (Lieberson, 1980). Dit contact is afhankelijk van de mate waarin bevolkingsgroepen gemeenschappelijke woonomgevingen delen. Zoals Massey en Denton (1988) benadrukken, correleren indices van evenredigheid en potentieel contact met elkaar, maar meten zij verschillende zaken: contactmaten berusten op de relatieve omvang van de met elkaar vergeleken groepen, terwijl evenredigheidmaten dit niet doen.

De twee kernmaten van potentieel contact zijn *interactie* en *isolatie*. De interactie-index meet het potentieel contact van leden van een allochtone bevolkingsgroep met autochtonen. Hiervoor wordt de volgende formule gehanteerd: $P_{xy} = \sum(x_i/X) * (y_i/t_i)$, waarbij x_i het aantal van de allochtone bevolkingsgroep in de wijk is, X het aantal van deze groep in de stad, y_i het aantal autochtonen in de wijk en t_i de totale wijkbevolking. Deze waarde wordt voor elke wijk berekend en opgeteld geeft dit de ontmoetingskans met autochtonen voor de stad als geheel. De isolatie-index meet de mate waarin allochtonen juist in aanraking komen met leden van de eigen bevolkingsgroep ($P_{xx} = \sum(x_i/X) * (x_i/t_i)$). Indien sprake is van twee groepen tellen de interactie-index en de isolatie-index samen op tot 1; dus hoe hoger de interactie-index hoe lager de isolatie-index en omgekeerd. Indien sprake is van meerdere groepen, is er nog een restindex. Dit betreft het potentieel contact met overige allochtonen.

Voor de vier grote steden Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht is de kans (uitgedrukt als percentage) berekend dat een allochtoon een ontmoeting heeft met: a) iemand van zijn eigen allochtone groep, b) iemand van een andere allochtone groep, en c) een autochtoon. In de tabel is tevens het totale aandeel van de allochtone groepen in de stad opgenomen.

Tabel 1: *Ruimtelijke segregatie in Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht naar etnische groep*

		Amsterdam	Rotterdam	Den Haag	Utrecht
Turken	Aandeel	5	7	6	5
	Potentieel contact met eigen groep	10	15	16	9
	Potentieel contact met overige allochtonen	45	47	49	33
	Potentieel contact met autochtonen	45	38	35	58
Marokkanen	Aandeel	8	6	5	9
	Potentieel contact met eigen groep	15	10	11	17
	Potentieel contact met overige allochtonen	40	50	53	26
	Potentieel contact met autochtonen	45	40	36	57
Surinamers	Aandeel	10	9	10	3
	Potentieel contact met eigen groep	18	11	15	3
	Potentieel contact met overige allochtonen	39	41	40	31
	Potentieel contact met autochtonen	43	48	45	66
Antillianen	Aandeel	2	3	2	1
	Potentieel contact met eigen groep	4	5	3	1
	Potentieel contact met overige allochtonen	55	45	49	30
	Potentieel contact met autochtonen	41	50	48	69

BRON: GBA, 2003

In tabel 1 valt op dat de mate van potentieel contact van Turken en Marokkanen in de wijk met leden van de eigen etnische groep in elk van de grote steden ongeveer twee keer zo groot is als hun aandeel in de stad in totaal. Daarnaast zien we dat ook Surinamers een vrij grote kans hebben om elkaar te ontmoeten, terwijl Antillianen een vrij lage ruimtelijke isolatie laten zien. De ontmoetingskans met autochtonen ligt voor elke groep tussen de 35 tot 50 procent, met uitzondering van Utrecht, waar deze kans rond de 60 tot 70 procent ligt. Dit betekent dat het potentieel contact met overige allochtonen in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag vaak nog hoger is dan dat met autochtonen, en zeker groter dan de kans om leden van de eigen groep te ontmoeten. De index vormt hiermee tevens een maat voor de mate van multi-etniciteit van Nederlandse wijken.

Recent onderzoek toont aan dat de ruimtelijke segregatie – ditmaal gezien als de afwijking van de evenredige verdeling van bevolkingsgroepen over de stad (de segregatie-index) – in Utrecht en Amsterdam de laatste jaren is toegenomen, maar in Rotterdam juist afneemt en dat zij in Den Haag stabiliseert (Van der Laan Bouma-Doff, in druk). De contactindices, zoals hierboven beschreven, wijzen in hetzelfde onderzoek juist op een toename van ruimtelijke segregatie, en wel in die zin dat allochtonen steeds minder kans hebben om autochtonen te ontmoeten. Voor de mediterrane groepen geldt bovendien dat de kans om leden van de eigen etnische groep te ontmoeten de laatste jaren toeneemt.

Wat ter discussie staat, is welke uitkomst van belang is voor onderzoek en beleid. De ontwikkeling in de segregatie-indices is voor verschillende uitleg vatbaar. Het gegeven dat in sommige steden de segregatie afneemt kan het gevolg zijn van het feit dat allochtonen in toenemende mate 'uitgesmeerd' worden over de stad. Dit is een positieve ontwikkeling als we bedenken dat bepaalde wijken blijkbaar niet langer ontoegankelijk zijn voor allochtonen. Anderzijds blijft het aandeel allochtonen stijgen en ontstaan er wijken waar allochtonen steeds minder in contact kunnen komen met autochtonen. Vanuit de gedachte dat contacten met autochtonen van belang zijn voor de vorming van 'open netwerken', en contacten met de eigen groep juist leiden tot 'gesloten netwerken', zouden contactindices daarom vaker moeten worden betrokken bij het onderzoek naar de effecten van ruimtelijke segregatie van allochtone bevolkingsgroepen.

5. Data en methode

5.1 Data

Zoals gezegd beantwoorden we onze onderzoeksvraag met behulp van de SPVA-2002, aangevuld met populatiegegevens van het CBS. Het SPVA-bestand bestaat uit 4.199 huishoudens: 1.173 Turkse, 1.056 Marokkaanse, 1.101 Surinaamse en 869 Antilliaanse/Arubaanse huishoudens (zie voor een uitgebreide beschrijving van de opzet en resultaten van de SPVA-2002: Dagevos e.a., 2003; Groeneveld & Weijers-Martens, 2003). Voor onze analyse gebruiken we de gegevens van de hoofden van de huishoudens en hun partners. We beschikken daarmee over een bestand van 5.975 personen (1.919 Turken, 1.632 Marokkanen, 1.404 Surinamers en 1.020 Antillianen). Aan het SPVA-bestand ontleen we de gegevens over het contact dat allochtonen hebben met autochtonen alsook de overige onafhankelijke variabelen die later besproken worden.

Daarnaast is op grond van de viercijferige postcode bekend in welke buurt de respondenten wonen. Aan de hand van de postcode zijn populatiegegevens van het CBS over het jaar 2002 aan de SPVA-gegevens gekoppeld. Per respondent is daarmee de etnische samenstelling van zijn of haar wijk bekend en daarmee de mate van ruimtelijke segregatie. Strikt genomen gaat het hier om een postcodegebied, in het vervolg van het artikel zal echter gesproken worden over wijken.

5.2 Methode

De vraag die in dit artikel centraal staat, is of er na controle voor verschillen in individuele achtergrondkenmerken samenhang bestaat tussen de ruimtelijke segregatie van allochtonen en het contact met autochtonen. Omdat de variabelen op verschillende niveaus zijn gemeten – het wijkniveau (ruimtelijke segregatie) en het individuele niveau (contact) – is voor de beantwoording van deze vraag gekozen voor een multi-niveaumodel. De data hebben een hiërarchisch karakter in de zin dat de individuen waarover wij uitspraken willen doen, woonachtig zijn in

wijken met bepaalde kenmerken. Bewoners van wijken kunnen niet onafhankelijk van elkaar worden gezien, omdat we te maken hebben met een selectieproces. De stad is als het ware een sorteermachine en plaatst bewoners met ongeveer dezelfde achtergrondkenmerken in ongeveer overeenkomende wijken (Park, Burgess & McKenzie, 1925). Een multi-niveaumodel houdt rekening met de gelaagde structuur van de data (Hox, 2002).

5.3 Operationalisatie

De afhankelijke variabele, het contact met autochtonen, is geoperationaliseerd als de schaalscore op een drietal items die vragen naar het contact dat allochtonen hebben met autochtonen. Het betreft hier de mate van contact in de vrije tijd; over contacten in andere domeinen van de samenleving zoals het werk of de buurt zijn geen vragen gesteld. De schaal bevat de volgende items: ‘Komen er wel eens (blanke) Nederlandse vrienden of burens bij u op bezoek?’ (antwoordcategorieën: ja, vaak; ja, soms; nee, nooit), ‘Gaat u in uw vrije tijd wel eens om met (blanke) Nederlanders?’ (antwoordcategorieën: ja, vaak; ja, soms; nee, nooit) en ‘Heeft u in uw vrije tijd meer contact met (blanke) Nederlanders dan met [eigen etnische groep] of heeft u meer contact met [eigen etnische groep]?’ (antwoordcategorieën: meer contact met [eigen etnische groep], met beiden evenveel; meer contact met Nederlanders. De laatste vraag is uitsluitend gesteld aan degenen die bij de tweede vraag aangaven soms of vaak contact te hebben met autochtonen. De respondenten die aangeven in de vrije tijd nooit contact te hebben met autochtonen worden bij de derde vraag daarom in de eerste categorie ‘meer contact met [eigen etnische groep]’ geplaatst. Factor- en betrouwbaarheidsanalyses wijzen uit dat op basis van de drie items een valide en betrouwbare schaal kan worden gevormd: de verklaarde variantie is 76 procent met een eigenwaarde van 2,3 en de *Cronbachs alfa* is 0,84. De variabele ‘contact met autochtonen’ is geconstrueerd door de scores op de afzonderlijke items op te tellen en te delen door het aantal items. Zij kan als continue variabele worden behandeld, hoewel het aantal mogelijke waarden beperkt is.

De ruimtelijke segregatie is geoperationaliseerd als de ontmoetingskans met autochtonen, met leden van de eigen etnische groepering en met overige allochtonen. De contactindex is een asymmetrische maat, waardoor de samenhang tussen de drie genoemde ontmoetingskansen erg hoog is. Bijgevolg kan slechts één van de drie typen ontmoetingskansen in het model worden opgenomen (om multicollineariteit te voorkomen). De isolatiethese gaat in eerste instantie uit van de redenering dat een lage mate van contact met autochtonen open netwerkvorming in de weg staat. Om deze reden is ervoor gekozen om de ontmoetingskans met autochtonen als verklarende variabele centraal te stellen. Omdat we nu kijken naar de ontmoetingskans op wijkniveau (en niet zoals eerder voor de stad als geheel), gaat het eenvoudig gezegd om het percentage autochtonen in de desbetreffende wijk.

De individuele kenmerken worden onderscheiden naar demografische kenmerken (geslacht, leeftijd en generatie), *human capital*-kenmerken (opleiding, het hebben van betaald werk en taalvaardigheid) en culturele oriëntatie (modernisering). Geslacht wordt als dummy opgenomen (vrouw), leeftijd als continue variabele en generatie ook als dummy (tweede gene-

ratie). Iemand behoort tot de tweede generatie als deze persoon zelf in Nederland is geboren of voor zijn zesde jaar naar Nederland is gekomen.

Opleiding verwijst naar het hoogstbehaalde diploma en is onderverdeeld in vier categorieën, te weten: maximaal basisonderwijs, VBO/MAVO, MBO/HAVO/VWO en HBO/WO, waarvan de laatste drie als dummy's zijn opgenomen. Het hebben van werk is ook als dummy opgenomen. Aan de werkenden zijn tevens de respondenten toegevoegd die een opleiding volgen. De andere categorie bestaat uit werkzoekenden, arbeidsongeschikten, huisvrouwen/-mannen, AOW'ers en gepensioneerden. De operationalisatie van taalvaardigheid is als volgt. Aan de interviewer is gevraagd hoe goed de hoofdrespondent en de partner Nederlands spreken. Indien de interviewer van mening is dat dit 'slecht' is krijgt de variabele taalvaardigheid de waarde 0 en als dit 'matig' of 'goed' is, dan is de waarde 1 toegekend. In de SPVA worden ook aan de respondent zelf vragen over de taalbeheersing gesteld; deze zijn echter alleen aan de hoofden van huishoudens gevraagd. Bij de Turkse en Marokkaanse groepen zijn dat vooral mannen, zodat de gegevens niet representatief zijn voor vrouwen uit deze groepen.

Culturele oriëntatie, ten slotte, betreft een schaal die een waarde tussen de 1 en 5 kan hebben, waarbij een hogere score duidt op een hogere mate van moderniteit van opvattingen. De samengestelde variabele culturele oriëntatie is de score op een overkoepelende schaal van drie moderniseringsschalen 'gezin/gezagsopvattingen', 'emancipatie' en 'religieus liberalisme' (voor de operationalisering verwijzen wij naar Dagevos e.a., 2003). De uiteindelijke schaal heeft een verklaarde variantie van 69 procent (eigenwaarde 2,1) en de *Cronbachs alfa* is 0,76.

Tabel 2: Scores op de contactitems en de gemiddelde ruimtelijke segregatie per etnische groep

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen
<i>Bezoek autochtonen</i>				
Vaak	11	14	39	40
Soms	49	48	43	41
Nooit	40	38	18	19
<i>In vrije tijd contact met autochtonen</i>				
Vaak	12	15	48	52
Soms	49	45	40	34
Nooit	39	41	12	14
<i>Meer contact met eigen groep of met autochtonen?</i>				
Meer met eigen groep	77	68	38	33
Met beide evenveel	19	24	41	31
Meer met autochtonen	5	8	21	36
Potentieel contact met eigen groep	11	12	9	3
Potentieel contact met overige allochtonen	37	41	34	37
Potentieel contact met autochtonen	52	47	57	60

BRON: SPVA, 2002; GBA, 2002

6. Analyse: ruimtelijke segregatie en het contact met autochtonen

In tabel 2 zijn de scores op de drie contactitems per etnische groep weergegeven, evenals de gemiddelde contactmogelijkheden met leden van de eigen groep, met overige allochtonen en met autochtonen.

We zien dat Surinamers en Antillianen vaker aangeven bezoek te krijgen van autochtonen en in de vrije tijd contact te hebben met autochtonen dan Turken en Marokkanen. Een groot deel van de laatste groepen zegt meer contact te hebben met leden van de eigen groep en slechts een heel klein deel zegt meer contact te hebben met autochtonen. Tegelijkertijd is de ruimtelijke isolatie het hoogst voor de mediterrane groepen: het potentieel contact met leden van de eigen etnische groep is bij Turken en Marokkanen hoger en de ontmoetingskans met autochtonen juist lager dan bij Surinamers en Antillianen.

6.1 Bivariate analyses

Wanneer geen rekening wordt gehouden met de onderlinge samenhang tussen de onafhankelijke variabelen en de niveauverschillen in de scores (individu en wijk), ziet de samenhang met de afhankelijke variabele er als volgt uit:

Het contact dat allochtonen met autochtonen onderhouden, hangt sterk samen met de mate

Tabel 3: De samenhang tussen de onafhankelijke variabelen en de mate van contact met autochtonen (Pearson's correlatie)

	Contact met autochtonen*
Potentieel contact met autochtonen	0,32
Potentieel contact met eigen groep	-0,32
Potentieel contact met overige allochtonen	-0,26
Turken	-0,27
Marokkanen	-0,19
Surinamers	0,26
Antillianen	0,27
Leeftijd	-0,08
Geslacht (vrouw)	-0,04
Generatie (2e generatie)	0,22
HBO, WO	0,25
MBO, HAVO, VWO	0,17
VBO, MAVO	0,12
Max basisonderwijs (bo)	-0,39
Werk/student	0,28
Taalvaardigheid	0,49
Culturele oriëntatie (modernisering)	0,49

* = $p < 0,01$

BRON: SPVA, 2002; GBA, 2002

van ruimtelijke segregatie. Wanneer de kans op contact met leden van de eigen groep of met overige allochtonen groter is, is de gemiddelde mate van contact met autochtonen lager. Wanneer het potentieel contact met autochtonen hoger is, is tevens het daadwerkelijke contact met autochtonen hoger. Ook de overige onafhankelijke variabelen laten het door ons verwachte verband zien. De mate van contact hangt in eerste instantie het sterkst samen met de beheersing van de Nederlandse taal en de culturele oriëntatie van allochtonen. De volgende stap in de analyse bestaat uit de poging te achterhalen of de gevonden samenhang tussen ruimtelijke segregatie en het contact met autochtonen blijft bestaan wanneer we rekening houden met de individuele kenmerken.

6.2 Multivariate analyses

Om na te gaan in welke mate de verschillen in contact met autochtonen terug te voeren zijn op de ruimtelijke segregatie van allochtonen dan wel op de individuele kenmerken van bewoners, is een viertal multi-niveaumodellen geschat. In het *eerste* model worden geen verklarende variabelen opgenomen. Dit model geeft een antwoord op de vraag of een multi-niveau analyse werkelijk nodig is. In onze analyse is dat het geval: maar liefst 20 procent van de verschillen in het contact met autochtonen is terug te voeren op het wijkniveau ($\sigma^2u/(\sigma^2u+\sigma^2e)$). Het *tweede* model omvat ook de ruimtelijke segregatie als verklarende variabele en het *derde* model de individuele kenmerken. In het laatste model worden alle verklarende variabelen samen opgenomen. Dit *vierde* model laat zodoende zien of er (nog) een zelfstandig effect uitgaat van de ruimtelijke segregatie op het contact met autochtonen.

In model II kunnen we zien dat de ontmoetingskans met autochtonen een positieve samenhang heeft met het daadwerkelijke contact met autochtonen. Ook de variabelen op individueel niveau hebben vrijwel allemaal een significant effect op de mate waarin allochtonen contact hebben met autochtonen (model III). Dit is niet het geval voor de variabele werk. Gecontroleerd voor de overige individuele kenmerken is er niet langer een significante relatie tussen het hebben van werk en het contact met autochtonen. Wanneer we alle variabelen tegelijk in de analyse opnemen (model IV), zien we dat de ruimtelijke segregatie een belangrijke rol blijft spelen bij de verklaring van de variatie in scores op contact (dit kunnen we zien aan de gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten, de *bèta's*). Alleen taalvaardigheid en culturele oriëntatie kennen een sterkere samenhang met de mate van contact.

Om een indicatie te krijgen van de 'fit' van het model wordt het laatste model (model IV) vergeleken met het intercept-only-model (model I). Het blijkt dat de variabelen samen 24 procent van de variantie op het eerste niveau (individueel) verklaren en 92 procent van de variantie op het tweede niveau (wijken).² De totale verklaarde variantie van het model is 37 procent.³ Bijna 40 procent van de verschillen in de mate van contact met autochtonen wordt dus verklaard door de samenhang met de variabelen uit ons model.

Tabel 4: Multi-niveau regressieanalyse ter verklaring van de mate van contact met autochtonen, B 's, $s.e.$'s alsmede de β 's voor het uiteindelijke model

	I		II		III		IV		<i>Bèta</i>
	<i>B</i>	<i>s.e.</i>	<i>B</i>	<i>s.e.</i>	<i>B</i>	<i>s.e.</i>	<i>B</i>	<i>s.e.</i>	
Intercept	1,95	0,02	1,22	0,05	0,83	0,08	0,50	0,08	
Potentieel contact met autochtonen			0,01	0,00			0,01	0,00	0,20
Etnische groep (ref=Antillianen)									
Turken					-0,23	0,03	-0,21	0,03	-0,15
Marokkanen					-0,15	0,03	-0,12	0,03	-0,08
Surinamers					-0,09	0,03	-0,08	0,03	-0,05
Leeftijd					0,00	0,00	0,00	0,00	0,06
Vrouw					-0,07	0,02	-0,07	0,02	-0,06
2e generatie					0,18	0,03	0,18	0,03	0,09
Opleidingsniveau (ref=max bo)									
HBO, WO					0,25	0,03	0,23	0,03	0,11
MBO, HAVO, VWO					0,13	0,03	0,12	0,03	0,08
VBO, MAVO					0,08	0,03	0,07	0,03	0,05
Werk/student					0,01	0,02	0,01	0,02	0,01
Taalvaardigheid					0,33	0,03	0,32	0,03	0,25
Culturele oriëntatie					0,27	0,02	0,25	0,02	0,25
σ^2e	0,35	0,01	0,35	0,01	0,26	0,01	0,26	0,01	
σ^2u	0,09	0,01	0,03	0,01	0,02	0,00	0,01	0,00	
$-2*\log\text{likelihood}$	10.729		10.481		5.211		5.061		
$-2*\log\text{likelihood zonder random intercept}$	11.361		10.636		5.308		5.081		
<i>N</i>	5.778		5.728		3.398		3.367		

BRON: SPVA, 2002; GBA, 2002

7. Conclusie en discussie

Geconcludeerd kan worden dat ruimtelijke segregatie een sterke samenhang vertoont met de mate waarin allochtonen contact hebben met autochtonen, ook indien rekening is gehouden met individuele kenmerken van bewoners. Anders gezegd: het zijn niet uitsluitend individuele kenmerken van allochtonen, zoals opleiding en taalbeheersing, die het contact tussen allochto-

nen en autochtonen bepalen. Ook de wijk speelt een belangrijke rol in de netwerkvorming van bewoners. Hierbij geldt dat naarmate de wijk minder contactmogelijkheden biedt met autochtonen, ook het daadwerkelijke contact van allochtonen met autochtonen lager is. Deze uitkomst is in tegenspraak met de gedachte dat de wijk er niet toe doet en dat de buurt niet langer het integratiekader vormt voor bewoners.

Wel moet worden opgemerkt dat de gevonden samenhang geen uitsluitsel biedt over de *causale* relatie tussen ruimtelijke segregatie en het contact met autochtonen. We weten immers niet of een hogere mate van segregatie leidt tot minder contact, of dat het contact (ten dele) de woonsituatie bepaalt. Het is bovendien mogelijk dat ongemeten kenmerken leiden tot zowel ruimtelijke segregatie als tot een verminderd contact met autochtonen, en dat het gevonden verband tussen ruimtelijke segregatie en contact een schijnverband is. Een sterk punt van de analyse is evenwel dat streng gecontroleerd is voor gemeten integratie zoals opleidingsniveau, taalvaardigheid en culturele oriëntatie.

In hoeverre de uitkomsten een ondersteuning vormen voor de isolatiethese, blijft nog de vraag. Zoals gezegd is in dit artikel slechts een deel van deze these getoetst, en wel of er een negatieve samenhang bestaat tussen de ruimtelijke segregatie van allochtonen en het contact met autochtonen. De uitkomsten vormen ondersteuning voor dit deel van de isolatiethese. Wat (nog) niet is onderzocht, is of contact met autochtonen bijdraagt tot sociale mobiliteit van allochtonen. Wanneer dit het geval is, zal de ruimtelijke segregatie niet alleen samenhangen met het contact dat allochtonen onderhouden met autochtonen, maar ook met andere aspecten van integratie. Daarbij dient de betekenis van sociale netwerken binnen concentratiewijken verder te worden onderzocht, zodat kan worden achterhaald in hoeverre ruimtelijke isolatie en een lage mate van contact met autochtonen gevolgen hebben voor de maatschappelijke participatie en culturele integratie van allochtonen.

Daarenboven dient meer aandacht uit te gaan naar de causale richting van het verband tussen ruimtelijke segregatie en verschillende dimensies van integratie. Ondanks de problemen waarmee onderzoekers zullen worden geconfronteerd (in het bijzonder de aard van de data, omdat dynamische en longitudinale gegevens vereist zijn), is het met het oog op het te voeren (integratie)beleid van groot belang deze oorzakelijke verbanden te ontrafelen. Beleidsmakers blijken zulk onderzoek vooralsnog niet te willen afwachten. Zij gaan nu al uit van de negatieve effecten die zouden uitgaan van ruimtelijke segregatie van allochtonen. Het Rotterdamse beleid dat landelijke navolging krijgt, zet in op het spreiden van kansarmen en wil armlastigen uit probleemwijken – in veel gevallen concentratiewijken – weren (Bestuursdienst Gemeente Rotterdam, 2003).

Het is echter maar de vraag of spreiding van kansarme allochtonen het onderlinge contact tussen autochtonen en allochtonen stimuleert. We weten immers dat gedwongen menging van wijken niet per definitie leidt tot meer en beter contact tussen verschillende bevolkingsgroepen (Kleinmans, Veldboer & Duyvendak, 2000). Om deze reden is waarschijnlijk meer te verwachten van een spreiding van *kansrijke* allochtonen, en wel door de keuzemogelijkheden van deze allochtonen op de woningmarkt te vergroten. Dit zou ertoe leiden dat zij zich in toenemende mate in nieuwe wijken of in randgemeenten vestigen. Verwacht kan worden dat deze leden van

de allochtone middenklasse het gemakkelijker afgaat contact te leggen met autochtone Nederlanders dan kansarme allochtonen. Met de gegevens die ons ter beschikking staan, kunnen we deze veronderstelling ook toetsen. De beheersing van de Nederlandse taal is een belangrijke voorwaarde voor contact met autochtonen én kent een sterke samenhang met opleidingsniveau en arbeidsmarktpositie (Dagevos e.a., 2003). Zien we taalbeheersing als indicator voor kansarm/rijk, dan blijkt het effect van ruimtelijke segregatie sterker te zijn voor allochtonen met een goede taalvaardigheid dan voor allochtonen die de taal matig of slecht beheersen.

Tabel 5: Verklaring van de mate van contact met autochtonen voor allochtonen die de Nederlandse taal goed beheersen en allochtonen die de taal matig of slecht beheersen, B's, s.e.'s en bèta's

	Goede beheersing Nederlandse taal			Matige/slechte beheersing Nederlandse taal		
	<i>B</i>	<i>s.e.</i>	<i>Bèta</i>	<i>B</i>	<i>s.e.</i>	<i>Bèta</i>
	Intercept	0,54	0,11		0,93	0,13
Potentieel contact met autochtonen	0,01	0,00	0,23	0,00	0,00	0,13
Etnische groep (ref=Antillianen)						
Turken	-0,22	0,04	-0,16	-0,13	0,06	-0,09
Marokkanen	-0,11	0,04	-0,07	-0,05	0,06	-0,03
Surinamers	-0,09	0,03	-0,06	-0,04	0,08	-0,02
Leeftijd	0,01	0,00	0,10	0,00	0,00	0,00
Vrouw	-0,08	0,02	-0,06	-0,07	0,03	-0,05
2e generatie	0,18	0,03	0,09	0,22	0,19	0,11
Opleidingsniveau (ref=max bo)						
HBO, WO	0,23	0,04	0,11	0,17	0,08	0,08
MBO, HAVO, VWO	0,14	0,03	0,09	0,12	0,05	0,07
VBO, MAVO	0,09	0,03	0,06	0,01	0,04	0,01
Werk/student	0,00	0,03	0,00	0,05	0,03	0,04
Culturele oriëntatie	0,30	0,02	0,29	0,16	0,03	0,15

BRON: SPVA, 2002; GBA, 2002

Voor het onderhouden van contacten met autochtonen is het voor allochtonen met een goede taalvaardigheid dus van (nog) groter belang om in een buurt met veel autochtonen te wonen. Omgekeerd zal spreiding van kansarme allochtonen in dit verband minder effect sorteren op de mate van contact met autochtonen dan spreiding van kansrijke allochtonen.

Noten

1. Wenda van der Laan Bouma-Doff is als onderzoeker verbonden aan het Instituut voor Sociologisch-Economisch Onderzoek (ISEO) van de Erasmus Universiteit Rotterdam. De auteur is Justus Veenman erkentelijk voor zijn commentaar op eerdere versies van het artikel en wil Sjoerd Dirksen bedanken voor zijn bijdrage aan de statistische analyses. Correspondentieadres: W. van der Laan Bouma-Doff, ISEO, H8-29, Postbus 1738, 3000 DR Rotterdam. E-mail: vanderlaanbouma@few.eur.nl.
2. Hiervoor zijn de volgende formules gebruikt, waarbij I staat voor het intercept-only-model en M voor het uiteindelijke model: $R^2_1 = ((\sigma^2_e I - \sigma^2_e M) / \sigma^2_e I) * 100$ en $R^2_2 = ((\sigma^2_u I - \sigma^2_u M) / \sigma^2_u I) * 100$ (Hox, 2002).
3. Hiervoor is de volgende formule gebruikt: $R^2_M = 1 - (\sigma^2_e M + \sigma^2_u M) / (\sigma^2_e I + \sigma^2_u I) * 100$ (Snijders & Bosker, 1999).

Literatuur

- Belier, E.J., Martens, E.P., Roelandt, Th. & Veenman, J. (1994). Ruimtelijke concentratie van vier allochtone groepen in Nederland. In J. Veenman & Th. Roelandt (red), *Onzeker bestaan. De maatschappelijke positie van Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen in Nederland* (pp. 148-170). Amsterdam: Boom.
- Bestuursdienst Gemeente Rotterdam (2003). *Rotterdam zet door. Op weg naar een stad in balans*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.
- Blokland-Potters, T.V. (1998). *Wat stadsbewoners bindt: sociale relaties in een achterstandswijk*. Kampen: Kok Agora.
- Bolt, G. (2001). *Wooncarrières van Turken en Marokkanen in ruimtelijk perspectief*. Utrecht: Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap/Universiteit Utrecht.
- Bolt, G., Burgers, J. & Kempen, R. van (1998). On the social significance of spatial location; spatial segregation and social inclusion. *Neth. J. of Housing and the Built Environment*, 13, 83-95.
- Dagevos, J., Gijsberts, M. & Praag, C. van (red.) (2003). *Rapportage Minderheden 2003. Onderwijs, arbeid en sociaal-culturele integratie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).
- Dagevos, J. (2001). *Perspectief op integratie. Over de sociaal-culturele en structurele integratie van etnische minderheden in Nederland*. Den Haag: WRR.
- Distelbrink, M. & Pels, T. (2002). Normatieve oriëntaties en binding. In J. Veenman (red.), *De toekomst in meervoud. Perspectief op multicultureel Nederland* (pp. 115-144). Assen: Van Gorcum.
- Gelauff, G.M.M. (2003). Sociaal kapitaal in de economie. *ESB-Dossier Sociaal Kapitaal*, 27 maart 2003, 88, 3-5.
- Granovetter, M.S. (1974). *Getting a job: A study of contacts and careers*. Cambridge: Harvard University Press.
- Groeneveld, S. & Weijers-Martens, Y. (2003). *Minderheden in beeld. SPVA-02*. Rotterdam: ISEO.

- Hox, J. (2002). *Multilevel Analysis. Techniques and Applications*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates.
- Kempen, R. van, Hooimeijer, P., Bolt, G., Burgers, J., Musterd, S., Ostendorf, W. & Snel, E. (2000). *Segregatie en concentratie in Nederlandse steden: mogelijke effecten en mogelijk beleid*. Assen: Van Gorcum.
- Kempen, R. van (1999). De buurt van belang? Activiteiten en sociale contacten van bewoners in twee Utrechtse achterstandsbuurten. In B. Völker & R. Verhoeff (red.), *Buren en buurten. Nederlands onderzoek op het snijvlak van sociologie en sociale geografie* (pp. 69-86). Amsterdam: SISWO.
- Kleinhans, R., Veldboer, L. & Duyvendak, J.W. (2000). *Integratie door differentiatie? Een onderzoek naar de sociale effecten van gemengd bouwen*. Den Haag: Ministerie van VROM.
- Kloosterman, R. & Leun, J.P. van der (1996). Just for starters: commercial gentrification by immigrant entrepreneurs in Amsterdam en Rotterdam. *Housing Studies*, 14, 659-677.
- Laan Bouma-Doff, W. van der (in druk). *De huisvestingspositie van allochtonen* (werktitel). Den Haag: VROM.
- Lewis, O. (1969). The culture of poverty. In D.P. Moynihan (ed.). *On understanding poverty, Perspectives from the social sciences* (pp. 187-201). New York: Basic books.
- Liebersohn, S. (1980). *A Piece of the Pie: Blacks and White Immigrants Since 1880*. Berkeley/Londen: University of California Press.
- Martens, E.P. & Weijers, Y.M.R. (2000). *Integratiemonitor 2000*. Rotterdam: ISEO.
- Massey, D.S. & Denton, N.A. (1988). The Dimensions of Residential Segregation. *Social Forces*, 67, 281-315.
- Mik, G. (1987). *Segregatie in het grootstedelijk milieu. Theorie en Rotterdamse werkelijkheid*. Amsterdam: KNAG.
- Musterd, S. & Goethals, A. (red.) (1999). *De invloed van de buurt*. Amsterdam: SISWO.
- Musterd, S. (1996). *Ruimtelijke segregatie en sociale effecten*. Assen: Van Gorcum.
- Odé, A. (2002). *Ethnic-cultural and socio-economic integration in the Netherlands. A comparative study of Mediterranean and Caribbean minority groups*. Assen: Van Gorcum.
- Park, R., Burgess, E.W. & McKenzie, R.D. (1925). *The City*. Chicago: University of Chicago Press.
- Portes, A. & Rumbaut, R.G. (1990). *Immigrant America: A Portrait*. Berkeley: University California Press.
- Reinsch, P. (1998). *Measuring Immigrant Integration. Diversity in a Dutch City*. Utrecht: diss. Universiteit Utrecht.
- Snel, E. & Burgers, J. (2000). "The comfort of strangers". Etnische enclaves in de grote steden. In R. van Kempen, P. Hooimeijer, G. Bolt, J. Burgers, S. Musterd, W. Ostendorf & E. Snel. *Segregatie en concentratie in Nederlandse steden: mogelijke effecten en mogelijk beleid* (pp. 49-62). Assen: Van Gorcum.
- Snijders, T.A.B. & Bosker, R.J. (1999). *Multilevel analysis: an introduction to basic and advanced multilevel modelling*. Londen: SAGE.
- Tesser, P.T.M., Praag, C.S. van, van Dugteren, F.A., Herweijer, L.J. & Wouden, H.C. van der

- (1995) *Rapportage minderheden 1995. Concentratie en segregatie*. Rijswijk/Den Haag: SCP/VUGA.
- Uunk, W. & Dominguez Martinez, S. (2002). *Wijken in beweging: migratie in en uit concentratiewijken*. Rotterdam: ISEO.
- Veenman, J. (2003). Allochtonen en hun sociaal kapitaal. *ESB-Dossier Sociaal Kapitaal*, 27 maart 2003, 88, 24-25.
- Veenman, J. (red.) (2002). *De toekomst in meervoud: perspectief op multicultureel Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Veenman, J. (1996). *Heb je niets, dan ben je niets. Tweede-generatie allochtone jongeren in Amsterdam*. Assen: Van Gorcum.
- Waldinger, R. (1996). *Still the Promised City? New Immigrants and African-Americans in Post-Industrial New York*. Berkeley: Harvard University Press.
- Weijters, G. & Scheepers, P. (2003). Verschillen in sociale integratie tussen etnische groepen: beschrijving en verklaring. *Mens en Maatschappij*, 78, 144-157.
- Wilson, W.J. (1987) *The truly disadvantaged. The inner city, the underclass and public policy*. Chicago/London: The University of Chicago Press.
- Zhou, M. (1997). Segmented assimilation. Issues, controversies, and recent research on the New Second Generation. *International Migration Review*, 31, 975-1008.